

EESTI KODANLIKU RAHVUSE KUJUNEMISEST

E. Jansen

Rahvuse - või ka sellele eelnenud etniliste ühenduste, mistahes etnose - defineerimine, see tähendab, tema eristamine inimeste muudest ühtekuuluvustest on keerukas probleem, mille puhul ka Nõukogude uurijate seas - ajaloolise materialismi üldteooria raames - on küllalt erinevaid seisukohti, sest rahvust (etnost) kui kompleksset, äärmiselt keerulist nähtust on võimalik defineerida väga erinevatest aspektidest lähtudes. Tuleb nõustuda J. Bromleiga, kes näeb etnoses terviklikku süsteemi /1/, etnilis-sotsiaalset organismi /2/, mille puhul iidseid, püsivaid generatsioonidevahelisi s.o. etnilisi sidemeid mõjutavad oluliselt sotsiaal-majanduslikud, st. formatsioonilised tegurid, kujundades ühe või teise etnose tüübi: feodaalaja rahva, kodanliku rahvuse, sotsialistliku rahvuse.

lidsed etnilised sidemed omandavad muutunud tootmissuhete mõjul uues formatsioonis uue elu. XVIII - XIX sajandil tõi industriaalne kapitalism Euroopas kaasa seniste etniliste ühtekuuluvuste muutumise kapitalismiaja või kodanlikeks rahvusteks, mille teket kuulutas rahvusliku teadvuse tärkamine, rahvusriikide või (rõhutud rahvaste puhul, kes elasid paljurahvuselistel riiikide koosseisus) rahvuslike liikumiste teke, samuti aga ka professionaalsete rahvuskultuuride hoogne areng. Kapitalismi üldine voog haaras kaasa ka Ida- ja Kesk-Euroopa mahajäänud maad; suurte impeeriumide - Austria-Ungari, Türgi ja Tsaari-Venemaa vähemusrahvuste seas algasid rahvuslikud liikumised, mis kestsid läbi kogu XIX sajandi. Nende liikumiste tõusud ja mõõnad langesid kokku ühiskondlik-poliitiliste, revolutsiooniliste liikumiste tõusude ja mõõnadega. Rahvuslikes liikumistes esitatud majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised nõuded ning kultuurialased taotlused peegeldasid kapitalismi arengu ja seega ka rahvuse konsolideerumise vajadusi, õigemini: edasise konsolideerumise vajadusi, sest selleks, et rahvuslik liikumine võiks üldse tekkida, on vajalik kodanliku rahvuse teatud arengutase. Rahvuslike liikumiste karakteri ja esitatavate nõudmistega iseloomu järgi võib otsustada ka rahvuste arengutaseme üle. XIX sajandi Euroopa rahvuslike liikumisi jälgides selgub rahvuste erinev arengutase: ungarlased, poolakad, osalt ka serblased ja horvaudid olid arenenumad rahvad, keda iseloomustas väljakujunenud sotsiaalne struktuur, selle suurem polaarsus, oma aristokraatia olemasolu juba feodalismiajal, intelligentsi tugevus; keskmisel tasandil (sotsiaalsele struk-

tuurile oli nende rahvaste puhul iseloomulik võrdlemisi tugevasti arenenud keskkihtide olemasolu) olid tšehhid ja soomlased, mahajäänud talupojarahvused olid eestlased, lätlased, sloveenid, slovakiid jmt. XIX sajandi teisel poolel aga, kui talurahvareformi järel algas kapitalismi hoogne areng kogu Venemaa ulatuses, tõi uute suhete kiire kujunemine mitmeti soodsas situatsioonis olevais Balti provintssides kaasa ka siinsete põlisrahvaste etnilise seisundi kiire muutumise, eesti ja läti kodanlike rahvaste konsolideerumise. On iseloomulik, et eesti rahvuslik liikumine algas just 1860. aastail, demokraatlike liikumiste tõusuajal Venemaal ja kogu Euroopas.

Rahvusliku teadvuse tärkamise esimesed märgid ilmnesisid aga eestlaste ja lätlaste, nagu mitmete teistegi Euroopa rahvaste (soomlaste, tšehhide jt.) puhul juba XVIII sajandi lõpul, feodaalkorra lagunemise ja kapitalismile ülemineku algusperioodil. Tõsi, need märgid olid mõneti kaudsed: Garlieb Merkel püüdis Euroopa tähelepanu tõmmata unustatud orirahvastele - eestlastele ja lätlastele; algas estofiilsete haritlaste tegelemine eesti keele ja rahvakultuuriga. Möödunud sajandi teine veerand tõi päevakorda juba rahvusliku identisuse probleemi: mõned talurahva hulgast tõusnud haritlased otsustasid oma eesti päritolu enam mitte maha salata. Sellest ajast peale muutus baltisakslaste sõnul "õudusttekitav rahvus- ja keeleküsimus" /3/ ikka aktuaalsemaks. Baltimaadel tekkis XIX sajandil konfliktsituatsioon kahes plaanis: esiteks tugevnevas Vene riigis kasvava rahvusluse (väljundiks ka Nikolai I poliitika) ning (üldiselt) separatistliku baltisaksa aadli ja bürgerluse vahel; teiseks, viimase ning eesti ja läti kodanlike rahvaste kujunemist kajastava kohalike rahvaste rahvusluse vahel. Mõlemad konfliktid avaldusid nii Baltimaade kui ka Peterburi avalikkuses selgesti 1860. aastaist peale. Selle kümnendi algus Eestis tõi kaasa palju uusi ettevõtmisi: rahvuslikult meelestatud haritlasringide tekke, rahvuslike seltside ja ajalehtede asutamise, rahvaepose "Kalevipoeg" ja esimeste patriootilise lüürika kogude ilmumise jne. Need nähtused osutasid sellele, et käimas on mingid uued sotsiaalsed protsessid oma poliitiliste ja kultuuriliste konseptsioonidega. Baltisakslastele aga tundus esimene konflikt esialgu hoopiski tähtsam ja ohtlikum kui põlisrahvaste arglikud eneseväljenduspüüded. Pärast sajandi keskpaiga agraarreformi konstateeriti küll läti ja eesti nn. eliidi teket, peeti aga loomulikuks, et see aegapidi saksastub, sest ei eesti ega ka läti keel pole võimeline, nagu arvati, arenema üle talupojakeele taseme. Tegelikult oligi - isegi XIX sajandi 80. - 90. aastateni - lahendamata küsimus, missugune keel või kultuur Baltimaadel võidab ja kas eestlased ning lätlased siiski ei assimileeru.

Vaadeldgem järgnevalt neid rahvastikulisi, majanduslikke, sotsiaalseid, poliitilisi ja kultuurilisi protsesse, millest eespool kirjeldatud välised ilmin-

gud lähtusid ning mis eestlaste assimileerumise võimatuks tegid ja sakslastest valitsevad klassid ajaloo kohtu ette sundisid astuma. Rahvust kujundavate üksikfaktorite analüüsi puhul tuleb muidugi arvestada üksteisest lahutamise tinglikkust, sest tegelikult on rahvus ju kompleksnähtus, rahvuslik ühtekuuluvus eri protsesside integratsiooni resultaat.

Rahvastiku kompaktnel kooselul ühel ja samal territooriumil on oluline eeldus etnose arengule; seejuures on tähtsad rahvaarv ja elamistingimused kui ka asustuse laad, sest neist sõltub ka inimeste kontaktide tihedus. On selge, et väga väikesel iningrupil ei ole eeldusi kujuneda omaette etnoseks, liiati rahvuseks. Absoluutseid reegleid siin muidugi pole ja palju sõltub ka sellest, missugustes tingimustes inimkoosulus elab. Eesti kodanliku rahvuse kujunemist soodustas kahtlemata eestlastest rahvastiku suhteliselt kiire arvuline kasv siinsel territooriumil kapitalistlike suhete arengu ajal, st. XIX sajandi jooksul. Kui XVIII sajandi lõpul oli umbes 500 000 elanikku, siis XIX sajandi jooksul see arv peaaegu kahekordistus. 1897. aasta rahvaloenduse ajaks oli see 986 000, seega pea miljon. Rahvuse kujunemise seisukohalt oli oluline ka see, et samal ajal vähenes sakslaste protsent ja kasvas eestlaste osakaal. Eestlasi oli 1858. aastal umbes 700 000, 1881. a. umbes 800 000. 1881. aasta rahvaloenduse andmeil oli sakslaste protsent (keele järgi otsustades) 5,4; 1897. aastal aga vaid umbes 3,5 /4/.

Eestlaste arvukuse kasv ja nende ülekaalu tugevnemine soodustas diferentseerumist seni võrdlemisi homogeenses talupojarahvas, ehkki veel kauaks jäid põhirahva esindajalle kättesaamatuks kõrgemad positsioonid majanduses ja administratsioonis, kunstides ja teadustes. Tugev ja nagu vääramatu tunduv arvuline ülekaal kinnitas aga eestlaste iidset veendumust, et sakslaste ülevõimule vaatamata on just nemad maa päriselanikud ja tegelikud peremehed. See tunnetus omandas olulise koha XIX sajandi teisel poolel kujunevas rahvuslikus teadvuses, olles sellal seotud demokraatliku, aadlivastase ideoloogiaga.

*

Ohiskonna muutumise aluseks möödunud sajandil oli eelkõige industrialiseerimine, millele andis hoogu vee- ja tuulejõu asendamine aurujõuga ja hiljem juba ka mootoritega. Tähtsusetud polnud poliitilised reformid, mis 1860. aastate Venemaal avardasid teed kapitalistlikule ettevõtlusele. Eestis oli XIX sajandi teine pool suurte tööstushiiglaste kerkimise ajaks: sümbolne oli Kreenholmi, peatselt Venemaa suurima puuvillavabriku rajamine 1857. aastal. Tegevust laiendasid ka varem asutatud tekstiilivabrikud Kärddlas, Sindis ja Narvas, juurde

tuli 1858. aastal Voltveti (Allikukivi) kammvillriidevabrik. Metallitööstuses sigines esialgu juurde peamiselt väikeettevõtteid, aga peatselt hakkas seegi haru suurejooneliselt arenema: Balti raudtee rajamise järel 1870. aastal alustasid Tallinnas tööd raudteetehased, meretranspordi elavdamine tõi omakorda kaasa administratsiooni töökodade ümberkujundamise Sadamatehasteks. Raudteega koos algas Tallinna esilekerkimine tööstus- ja kaubalinnana. Tööstuslik tõus XIX sajandi lõpul soodustas just metallitööstuse arengut selles linnas: 1890 asutati Rotermanni masinaehitustehas, tehase mõõdud omandas Fr. Krulli töökoda, sajandi lõpul lisandus kuulus "Dvigatel", elektrotehnikatehas "Volta". Sajandi lõpp - uue algus oli kiire laienemise ajaks ka puidu- ja paberitööstuses.

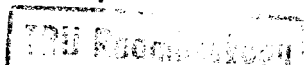
Kuid tähtsamgi kui üksikute suurte tehaste rajamine oli vast see, et aurujõud ja industriaalsed tootmismeetodid puudutasid kõige erinevamaid tootmisharusid, et masinad ja uued töövõtted tungisid kõikjale, et kasvas tööviljakus, et tekkisid uued tööviisid, samuti paljud uued töökohad ja ametid, mida ikka sagedamini haarasid enda kätte arvuliselt ülekaalus olevad eestlased.

Võib öelda, et 1820. aastail alanud tööstusrevolutsioon Eestis viidi 1890. aastaiks lõpule. Ühtlasi tõusis esile uus ajaloojõud, kellel kujuneva eesti kodanliku rahvuse struktuuris oli oluline osa - tööliklass. Otto Karma arvestuste kohaselt oli vabrikutöölisi 1895. aastal 14 500, 1901. aastal tõusis see arv juba 26 000ni. Uldse aga töötas sajandi lõpuks suur- ja kesktööstuses 28 000 - 30 000 inimest /5/.

Juhtpositsioonid tööstuses jäid aga Baltimail endiselt baltisaksa ja vene, õigemini - rahvusvahelise kodanluse kätte, sest mitmed suurettevõtjad teetsesid ka mujal Venemaal, kapital tuli aga mõnigi kord välisriikidest. Teiselt poolt asutasid ka eestlased järjest enam töökodasid ja olid juba aurujõul töötavate töökodade, jahu-, villa- ja saeveskite omanikeks, mille teenuseid talupoeg nüüd senisest rohkem vajas. Tegu oli muidugi väikekodanlusega.

Tööstusega koos kasvasid kiiresti linnad ning maa- vabrikuasulad (Bestis oli neid terve hulk - Hiiumaa - Hiiumaa - Sindi kalevivabrikute, Voltveti (Allikukivi) kammvillavabriku, Kunda tsemenditehase, Loksa tellisetehase jm. vabrikute juures). Linnastumine läks edasi peatumatu hooga. 1897. aastaks oli Eesti linnaelanikkond tõusnud 180 839 inimeseni, seega siis 19,2 protsendini rahvastikust. Elanike arv kasvas Eestis samal ajal (1863 - 97) 723 000 inimeselt 985 850 inimesele, suurenedes seega rohkem kui 36 protsendi võrra, linnarahvastik kasvas aga 182,4 protsendi võrra /6/. Linnad kasvasid loomulikult just maa põhielanike - eestlaste arvel, vaesunud ning laostunud talupojad ülerahvastatud talumailt otsisid tööd ja leiba.

Kasvavad linnad hakkasid ühtlasi järjest suuremal

määral kujunema ka sündiva eesti rahvuse majandus- ja kultuurikeskusteks, mille mõju külale tähelepandavalt kasvas.

Tööstuse areng ei toonud (esialgu) kaasa käsitöö tähtsuse langust, vastupidi, tsunftisunduse kaotamise (1866), samuti linna ning maa uute vajaduste mõjul käsitööliste arv isegi tõusis. See tõus oli seega kapitalismi arenguga kaasuva elulaadi muutuse tunnus. Rohkem oli vaja rõivaste, jalatsite ja muude elutarvete valmistajaid. Ehitustegevuse elavnemisega kasvas sellega seotud käsitööliste (puuseppade, mürseppade, kiviraiujate jt., ka mööblivalmistajate - tislerte) hulk. Otto Karma hindab käsitööliste üldarvu 1897. aasta rahvaloenduse andmete põhjal 36 000 - 38 000-le. /7/. Selleski kihis kasvas eestlaste arv, seega siis eesti väikekodanluse osakaal, mida täiendasid eestlastest majakomanikud. Samal ajal toimus ka põllumajanduse ümberkujunemine. Mõis arenes suhteliselt kiiresti kapitalistlikuks, turu jaoks tootvaks majapidamiseks, milles juhtivat osa senise viinatootmise asemel hakkas etendama karjakasvatust, soodustuseks Peterburi turu lähedus. Selle kõrval hakkas ka talu, mis üha enam vabanes mõisasõltumusest, muutuma kaubatootjaks ja loomulikult ka kaubatarbijaks. Mõisniku ja talupoja patriarhaalne suhe muutus nüüd rahasuhteks; juba 1860. aastate lõpuks sai raharent üle Eesti valitsevaks. Kõrge raharent koos visalt püsiva teorendiga ja mõisnike privileegid tõkestasid kaubalise väikepõllupidamise edasiminekut, sest arusaadavalt sai kaubatootmiseks vajalikku intensiivset põllupidamist tõeliselt arendada vaid mõisast vabanenud päristalul. Kohtade pärieksostmine muutus massiliseks kõigepealt viljakamas Lõuna-Eestis - Liivimaa kubermangu Eesti osas, kus sajandi lõpuks oli ostetud 86,4 protsenti talumaast. Põhja-Eestis - Eesti-maa kubermangus - algas talude hulgalisem väljaostmine alles 1880. aastail ja sajandi lõpuks oli ostetud vaid pool. Talu rahaallikaiks olid esialgu peamiselt lina ja kartul. Maailmaturu konjunktuur (Ameerika hakkas Euroopasse vedama odavat teravilja) sundis Baltimaid orienteeruma piimakarjandusele, aga seda said esialgu ellu viia vaid talupoegade arvel kosuvad mõisamajapidamised. Parema maaviljeluse nõuete kohaselt hakkasid taludes pikkamööda levima hõlmadrad, raudpulkäkked, vabrikuvikadid, raudrehvide-telgedega vankrid, rautatud jalastega reed ning igasugused muud vabrikukaubad. samuti uued agrotehnilised võtted.

Elavnev kaubavahetus, aluseks teedevõrgu laiendamine, raudtee tulek ja paremad sõiduriistad tihendasid talupoegade suhteid linnaga ja õhutasid omakorda ka sinna elamajäämist. Muidugi ajas inimesi linnadesse eelkõige häda ja viletsus, seetõttu enamik asus tööle vabrikutesse. Loodeti aga leida muidki äraelamisvõimalusi. Nõnda kasvas linnadeski väikepoodide hulk, mille asutajajaks nüüd olid enamasti eestlased. Ka maal tekkis rändkaupmeeste ja traditsioonilise laadakaubanduse kõr-

vale kauplustevõrk. Kaubanduse ja käsitöö arengu ise-loomulikuks tulemuseks sellal oli alevike tekkimine maanteede ristumiskohtadesse ja raudtee äärde. Kujunema hakkas kogu maad haarav kommunikatsioonivõrk; posti- ja telegraafiteenused, sajandi lõpul osalt ka telefon said kättesaadavaks külaski.

Majandusteadlased on konstateerinud, et XIX sajandi lõpuks kujunes Eesti arenenud siseturuga piirkonnaks, kus kaubakäive ühe elaniku kohta oli tunduvalt suurem kui Venemaa teistes osades /8/.

Kõik see tähendas aga Eesti - ja just eestlastest - rahvastiku senisest hõopis suuremat geograafilist liikuvust, inimeste aina tihenevat suhtlemist ja kasvavaid kontaktivõimalusi. See soodustas ka seniste etniliste sidemete ümberkujunemist, kapitalismiaja rahvuse kui uue ühenduse teket.

Veelgi olulisem osa kodanliku rahvuse kujunemisel oli aga rahvastiku sotsiaalsel mobiilsusel, selle struktuuri muutumisel, aluseks needsamad majandusprotsessid, millest eelnevas oli juttu. XIX sajandi teisel poolel oli aga uute sotsiaalsete gruppide - klasside, kihtide - moodustumine eesti rahvastikus siiski pidurdatud, tegu oli üleminekuajajärguga. Valitsev saksa aadel ja linnabürgerlus hoidis visalt oma positsiooni. Eestlased jäid ühiskonna alamkihtideks. Halvustatud maamehel polnud kerge pääseda uutele tööaladele, eriti kõrgematele ametikohtadele tootmisvallas, administratsioonis või kultuuri alal. Intelligentsi seas oli vähe kõrgharitlasi; see koosnes peamiselt väikese haridusega (maa-) kooliõpetajatest, keda tänapäevaste kriteeriumide järgi üldse vist haritlasteks ei saaks nimetada, kui seda siiski ei õigustaks nende oluline missioon: vaimuvara ning uute orientatsioonide edasiandmine noortele ja ka täiskasvanutele oma paikkonnas.

Samas jagunesid eesti talupojad ikka selgemini rikkaiks, keskmisteks ja vaesteks, maaomanikeks ja maatuteks, peremeesteks ja sulasteks-popsideks, talunikeks ja mõisamoonakaiks jne., ühesõnaga, ikka teravamalt joonistusid välja diferentseeruva talurahva eri kihtide piirjooned. Tänu Tiit Rosenbergi üksikasjalikule uurimistöölle on meil praegu ettekujutus vähemasti Lõuna-Eesti talurahva eri gruppide tegelikust suhtest. Seal moodustas maaproletariaat sajandi lõpuks umbes 30% talurahva üldarvust (seejuures mõisatöölised 15,6 %, talusulased 13,5 %), poolproletariaat umbes 30 % ja taluperemehed umbes 42 %, neist suurtalunikud umbes 14 %; keskmised 20 %. Talurahva üldarv oli 384 400 /9/. Lõuna-Eesti hajatalunik, Põhja-Eesti saunik või kehv kalur rannaäärsest hurtsikust, jõukas päristalu peremees ja tema poolt tagaäetav sulane (tolleaegses ajakirjanduses öeldi tihti "ori") erinesid üksteisest põhjalikult oma eluviisis. Jõukamatest, ostuvõlgadest vabanevad pärisperemeestest, kõrtsmikest ning mõldritest hakkas kujunema maakodanlus, kelle vastuolud arvuka küla-kehvistuga järjest teravnesid. Siiski oli selgi puhul

tegemist põhiliselt väikekodanlusega, kelle kätte vara ja tootmisvahendeid kuhjus suhteliselt tagasihoidlikul määral.

Süvenevale diferentseerumisele vaatamata vastandus eesti talurahvas poolfeodaalset võimu omavatele baltisakslastest mõisnikele kaua ühtse klassina. Mõisnik jäi ikkagi põhiliseks maavaldajaks ja veel XX sajandi algul olid üle poole talupoegadest Eestis rentnikud, pärisomanike enamus aga mõisavõlgelased. Mõisa võimust annab ettekujutuse seegi, et Põhja-Eestis olid veel XIX saj. lõpul 30 % taludest teo- ja naturaalrendil, Lõuna-Eestis 15 %. Venemaa talurahva dialektilist olemust, tema esinemist mõisnikevastases ja feodaaligandite vastu suunatud võitluses ühtse klassina on teatavasti märkinud V.I. Lenin /10/.

Oli juba juttu eesti tööliklassi ja linnaväikekodanluse kujunemisest. Põhiliselt jäid eestlased siiski sajandi lõpuni ülekaalukalt maarahvaks, ka eestlastest linlane oli eilne talupoeg. Seetõttu seonduvad inimeste teadvuses eesti rahvus ikkagi talurahvaga.

Eesti ühiskondlik-majanduslikku situatsiooni XIX sajandi teisel poolel iseloomustas seega ühelt poolt kapitalistlike suhete küllalt kiire areng, teiselt poolt aga tugevate pärisorjuse igandite säilimine. See peegeldus ka rahvusküsimuses: kujunesid küll tingimused kodanliku rahvuse arenguks, samas aga oli see areng pidurdatud võõrrelilise elemendi majandusliku ja sotsiaalse domineerimise tõttu, mida kinnistasid selle poliitiline ülevõim, mitmesuguste survevahendite kasutamine võimalus kohaliku pärisrahva suhtes (kohtu- ja poliitseivõim!) ning kultuurialane ülekaal. Sellest konfliktist sündiski 1860. aastail eesti rahvuslik liikumine, kajastades nii rahvuse teket kui ka selle arengu ahistatust. On loomulik, et see liikumine põimus talurahva ülddemokraatliku võitlusega mõisnike võimu vastu. Sellega on seletatav ka talurahva laialdane osavõtt rahvusliku liikumise mitmekesisest üritustest /11/.

Rahvuse konsolideerumisel on mõjuteguriks ka ühiskonna nn. horisontaalse struktuuri muutumine. Eesti XIX sajandi teise poole väga mobiilsele ühiskonnale oli iseloomulik arvukate uute ühenduste, sotsioloogilises mõttes väikeste gruppide teke, mis nii või teisiti inimeste teadvust mõjutasid. 1866. aasta vallaseaduse järgi asutati valdade uued administratiivorganid, vallavolikogud ja valitsused, mida üle maa oli vastavalt valdade arvule tuhande ümber; 1892. aasta vallareformiga taandati see arv umbes 400-le. Vallavalitsused ja volikogud andsid uue eneseteostusvõimaluse eeskätt pere-meestele, seega kujunevale külakodanlusele, kehvatalurahvas oli neis esindatud teatavasti väga vähesel määral. Siiski on tegemist moodsa omavalitsusliku organiga, millel oli oma roll ühiskonna kapitalistlikus arengus ja rahva mentaliteedi muutumises, seejuures ka rahvustunde arengus. Baltisaksa üldsuses oli ju veel probleemiks see, kas eestlane on üldse võimeline mingisuguseks omavalit-

suseks. Teatavasti tuli vallavalitsuselgi kokku põrgata mõisavõimuga mõisnike privileegide ja avalike kohustuste asjus - toogem näiteks vaid talumaa kohtadel lasuva teedekorramiskohustuse täitmise ümber tekkinud arvukad konfliktid.

Veelgi olulisem tähendus etnilise teadvuse ümberkujundamisel oli aga rahva arvukatel vabatahtlikel ühendustel seltside ja organisatsioonide näol, mis olid XIX sajandi teisel poolel Eesti sotsiaal-kultuurilise elu üheks kõige iseloomulikumaks nähtuseks. Uute ühenduste teke algas koos muudegi rahvuslik-kultuuriliste algatustega 1860. aastaist, millal loodi esimesed muusikaseltsid linnades, mõned ka maal. Järgneva aastakümne algul tulid juurde mitmed kohalikud seltsid ning tegevust alustasid ka rahvuslikus liikumises erilist osa etendanud ülemaalsed organisatsioonid - Eesti Kirjameeste Selts ja eestikeelse kõrgema rahvakooli, nn. Eesti Aleksandrikooli rajamiseks moodustatud organisatsioon /12/. Viimane haaras oma abikomiteede ja korjanduste kaudu kaasa laiu rahvahulki, kujunedes ülipopulaarseks ürituseks.

Kohalike seltside õitseajaks olid sajandi lõpukümnendid. 1880. aastail rajati linnades ja maal eelkõige muusikaseltse, 1890. aastail lisaks rohkesti karskusseltse /13/. Juurde tulid sellal veel tuletõrjeseltsid; kõik need organisatsioonid arendasid kultuurilisvalgustavat tegevust. Väikeste gruppidenä tuleb käsitada ka sellal populaarseid arvukaid laulukoores ning orkestreid /14/. 1870. aastate algusse kuulub ka eestlaste esimeste professionaalsete ühenduste - põllumeeste seltside teke, mis laiemalt levisid samuti just 1880. - 90. aastail. Uute ühendustena, milles küll inimestevahelised sidemed olid kaudsemat laadi, võib vaadelda ka folkloorikogujate ning ajalehtede korrespondentide võrke /15/.

Sel moel kattus maa sajandi lõpuks mitmesuguste vabatahtlike organisatsioonidega, mis haarasid kaasa eestlastest elanikkonna erinevate gruppide ja kihtide esindajaid. Üldiselt olid eesti seltsid sellal mõistetatavalt väikekoodanliku ilmega.

Feodaalühiskonna iseloomulikuks jooneks on inimeste sotsiaalsete rollide piiratus, isiksuse ahistatus ja inimese samastamine (ka indiviidide endi teadvuses) tema rolliga. Talupoeg oli talupoeg ja mõisnik mõisnik. Rollide rohkenemine seisusliku korra purunemise, uue klassistruktuuri tekke ja horisontaalstruktuuri muutumise tõttu soodustas isiksusetunde tõusu ka seni allasurutud talurahvas, kes ennast hakkas tundma inimõiguste väärilise inimesena. Feodaalsele seisuseüsteemile omaste, mõisnike seas visalt püsivate vanade rollikujutluste vastu oli suunatud ka rahvuse kui uue suure grupi tekkega seotud kujutlus endast kui eestlasest ja selle uuest ühiskondlikust rollist.

Rahvuste kujunemisel on teatud tähendus ka poliitilistel faktoritel, mis võivad uue etnilise ühenduse formeerumist kas kiirendada või aeglustada. Poliitiline situatsioon möödunud sajandi teisel poolel oli Baltimaadel eesti ja läti kodanlike rahvuste kujunemisele ebasoodus. Et eesti kodanlik rahvus jäi kuni XIX sajandi lõpuni - kõrvatatuna mõningate teiste Euroopa rahvustega - mittetäieliku sotsiaalse struktuuriga ja nõrgalt arenenud professionaalkultuuriga rahvuseks, selles oli suuresti süüdi aadlivõimu kindlustav Balti erikord - Balti aadli laialdane omavalitsus, riik riigis ehk *Landesstaat*, sisuks nelja (Eestimaa, Liivimaa, Saaremaa ja Kuramaa) rüütelkonna korporatiivne võim ja sellele vastav seisuslike asutuste ning privileegide süsteem. Selle teke ulatub tagasi Põhja-Eesti Rootsi võimule alistumise aega XVI sajandil. Võim provintssides kuulus teatavasti rüütelkondlikele maapäevadele, mis polnud mitte parlamentaarne esindus, vaid kuhu kuuluseid eranditult kõik rüütelimõisate omanikud. Väike mõra kehtivas süsteemis oli mõisade valduse vabaksandmine 1866. aastal. Rüütelkondadele allusid kohtud, kirik ja rahvakool. Kõige selle tõttu ja tsaarivõimude toetusel oli aadlil võimalik maha suruda põlisrahvaste mistahes aktiivsuseavaldusi talurahvaliidumise otsestest pursest kuni kultuurilis-valgustuslike ettevõtmisteni. N.ö. suur poliitika oli eestlaste ja lätlaste jaoks seotud veel täiesti kättesaamatu regioon, provintsside ainsaiks esindajaiks peeti rüütelkondi. Balti aadlit iseloomustas vasallitruudus tsaarile, Venemaa keisrid omalt poolt hindasid siinset mõisnikkonda tema ülikonservatiivsuse tõttu kui oma trooni üht kindlamat tuge. Paljud balti aadlikud olid teatavasti tsaaribürokraatias ja sõjaväes kõrgetel kohtadel ning avaldasid õueringkondadele tunduvat mõju.

Sajanditepikkune võimutäius, mis sarnanes kolonisaatorite omale, oli kujundanud balti aadlis äärmiselt visa rolliteadvuse, mille kohaselt nad pidasid täiesti võimatuks jagada mingisugusel määral oma privileege "alaarenenud" eestlaste või lätlastega. Tõsi, nn. aadellikud liberaalid soovitasid teatud muudatusi, kuid vaid valitsuse tsentraliseerimispüüetele vastu tulles. Needki ei saanud teoks. Ainus arvestatavam mööndus põlisrahvale oli vallaomavalitsuse reform 1866. aastal. Aadellik rolliteadvus ja kangekaelne kinnihoidmine keskaegsetest institutsioonidest olid tegelikult vastuolus ühiskondlik-majandusliku ja sotsiaalse arengu objektiivsete protsessidega, seejuures aadli enda kodanlikustumisega, mõisaomanike muutumisega kapitalistlikeks suurpõllumeesteks. Privileegide jagamist peeti aga võimalikuks üksnes ebamäärases tulevikus - siis, kui maa põliselanikud on valitseva saksa elemendiga kokku sulanud "keele, kommete ja huvide" poolest.

Sellises situatsioonis jäi eesti rahvuslik liiku-

mine kultuuriürituste raamidesse, tema politiseerimine oli aeglane ja nõrk. Siiski püstitati - rahvuse formeerumise objektiivsete vajaduste peegeldusena - seisuste võrdsuse nõue ning hakati taotlema Balti erikorra likvideerimist. Läti rahvusliku liikumise poliitiseerumine algas juba 1860. aastate algul. Eestis tegi selles suunas esimese tõsise sammu Carl Robert Jakobsoni ajaleht "Sakala", rajatud 1878. aastal. Selleaegsed poliitilised taotlused, mis põimuvad tugevasti rahvusteadvusega, kandsid põhiliselt veel väikekodanlik-demokraatlikku, talupoeglikku ilmet. Iseloomulik oli see, kuidas näiteks C.R. Jakobson "Sakalas" oma poliitilisi taotlusi formuleeris. "Eesti rahvas on praegusel ajal eesti talupojad," kirjutab ta. "Missugused meie talupojaseisuse ja sellepärast Eesti rahva poliitika õigused praegu on, seda teab igaüks. See olek on meile, eestlastele, teotav... Meie ei saa mitte aru, mispärast meil, eestlastel, kes meie omaenese maalelame, niisama poliitika õigust ei pea olema kui sakslastel, kes meie sekka hiljem elama on asunud..." /16/.

Ent surve esimestele talurahvalik-demokraatlikele poliitikutele oli tugev, nende poliitiline silmaring lisaks kitsas. Nii jäi poliitiline elu Eestis kauaks embrüonaalsesse olekusse.

Tegelikult hakkas poliitiline situatsioon Baltimaadel alates XIX sajandi 60. aastaist siiski muutuma, mis mõjutas ka kohalike rahvuste arengut. Tagapõhjaks muutustele oli ülevenemaaline kapitalismi areng ja kodanlikud reformid, muutuste tunnusjooneks vene valitsevate klasside ja balti aadli konflikt, ka tsaarivalitsuse tsentraliseerimispüüded. Tsaarivalitsuse enda seisukoht balti aadli suhtes jäi küll kõikuvaks, osa tsaaribürokraatiast oli aga siiski opositsiooniline ning kaldus toetama vene liberaalse ja konservatiivse ajakirjanduse taotlusi piirata balti aadli privileege või need kaotada. Balti publitsistide-aadliideoloogide omapoolne natsionalism ning ka otsene separatism õhutas konflikti tagant. Tsentraliseerimistaotlused võitsid teatavasti 1880. aastate teisel poolel, millal tsaarivalitsus võttis balti aadli ja kiriku valdusest ära kohaliku rahvakooli, aastakümne lõpul viidi läbi kohtu- ja politseireform: mõisnike seisuslik kohus ning politsei asendati ametnike kohtu ja politseiga. Ent tsentraliseerimine ei läinud siiski eriti kaugele, balti aadli võimu selgroog - rüütelkondade korporatiivne omavalitsus jäi puutumata.

Poliitiline konflikt tippudes avardas mõnevõrra siiski, kuigi väga tagasihoidlikul määral, kohalike rahvuste arenguvõimalusi, vähemasti kultuuritegevuse vallas. Nii andis siseministeerium loa mõnegi kultuurilis-valgustusliku organisatsiooni ja ajalehe rajamiseks, mille balti aadellikud institutsioonid oleks oma aruga otsekohe keelanud. Aadli arvukatele kaebustele Jakobsoni politiseeruva ajalehe "Sakala" vastu ei järgnenud siiski nii teravat ja järsku reageeringut, kui rüütelkonnad oleksid soovinud. On ka loomulik, et tippude konflikt tekitas lootusi kohalike rahvuslike lii-

kumiste tegelastes, kes valitsevate klasside põhilist klassisolidaarsust läbi ei näinud. Nende lootuste mõju oli kaksipidine: nad tõkestasid rahvuslike liikumiste radikaliseerumist, soodustasid talupoeglikust naivsest monarhismist pärinevate illusioonide püsimist, et keskvalitsus võiks kohalikke talupoeglikke põlisrahvaid võõraste ja ka arvatavalt Venemaale vaenulike mõisnike vastu kaitsta. Teiselt poolt valitsevate klasside konflikt just õhutaski kohalikke rahvuslike liikumiste tegelasi uusi poliitilisi nõudeid esitama. Jakobson tegi katset sekkuda suurde poliitikasse ja otisis toetust vene üldsusele, tema nõrk hää ei ulatunud aga kuigi kaugele. Mõjukamat esinemist tõkestas see, et eesti rahvuslikul liikumisel tegelikult puudus liitlane, sest mitmetel objektiivsetel põhjustel vene demokraatiaga kontakti ei leitud. Eesti talurahvaliku demokraatia objektiivselt progressiivne ja perspektiivne orientatsioon vene ühiskonnale ja vene üldsusele ei kandnud sellal veel küllalt vilja; tõelised tulemused ilmsesid alles XX sajandi algul, kui kujunesid tööliiklumise kontaktid ja algas tõeline osasaamine vene progressiivsest ühiskondlikust mõttest.

Kui 1880. aastate teisel poolel Venemaal võitis reaktatsioon ja Aleksander III valitsus hakkas tugevdama survet ka rahvuslike ääremaade suhtes, osutusid Baltimail kannatajaks pooleks mitte niivõrd siinsed sakslased (hoolimata kogu nende tehtud kärast, mis hõlmab ka hilisemat historiograafiat), vaid kohalikud rahvused, nende alamkihid, rahvuslikud liikumised ja osalt ka rahvusliku kultuuri areng. Reaktioonitingimustes takerdus eestlaste poliitilise elu areng veelgi; 1880. - 90. aastate esimese poole eesti ajakirjandust jälgides tuleb tõdeda, et edasiminekut poliitilistes nõudmistes, rahva poliitilise silmaringi avardamispüüetes jne. polnud. Oige tagasihoidlikul määral kajastus progress ehk Jaak Järve toimetatud, demokraatlikke traditsioone jätkavas ajalehes "Virulane", mis aga 1888. aastal võimude poolt suleti.

*

Spetsiifiliste joontega kultuur on, nagu sellest eespool juba juttu oli, rahvuse ilmsem väline tunnus, peegeldades tema objektiivset olemasolu ja ühtlasi ka väljakujunemise ajaloolist astet. Samas võib kultuuri faktor olla - arvestades kultuurinähtuste suhtelist iseseisvust materiaalse baasi suhtes - ka rahvust konsolideerivaks jõuks. Asjata ei rõhuta J. Bromlei kultuuritraditsiooni etnost taastootvat, etnointegreerivat ja etnodiferentseerivat toimet /17/.

Jälgigem kõigepealt probleemi esimest poolt. Sajandeid eksisteerisid meie esivanemate maal kõrvuti kaks erinevat kultuurimaailma: kirjasõnale tuginev saksa eliitkultuur ja eesti talurahva suuline kultuur. Mui-

dugi ei olnud need maailmad lahutatud hiina müüri-
ga, kuid vastastikune vahetus oli kaua äärmiselt aeglane
ja piiratud. Kirjakultuur hakkas eestlasteni jõudma XVI,
laiemalt XVII sajandist alates, millal tehti juba kat-
seid eestikeelsete talurahvakoolide asutamiseks. Trükisõna
ulatuslik pealetung algas siiski alles XVIII sa-
jandi lõpust - XIX sajandi algusest, millal, nagu mär-
gitud, ilmsesid ka esimesed rahvusliku ärkamise märgid.
Kuid alles XIX sajandi teisel poolel, kapitalistliku ur-
baniseerumise ajal, koos eestlaste suure geograafilise
ja sotsiaalse mobiilsusega ja infovajaduse kasvuga, sai
teoks kirjakultuuri võit ja senise suulise talurahva-
kultuuri asendumine Euroopa tüüpi kirjakultuuriga.

Iseloomulik sündivale rahvuskultuurile oli huvi
oma keele arendamise vastu. Tõepoolest, eesti keel, pe-
tud balti sakslaste poolt veel möödunud sajandi teisel
poolelgi vaid talurahvamurdeks, tuli kujundada paindu-
vaks suhtlemisinstrumendiks, mida saaks kasutada mate-
riaalse elu aladel ning ka kunstides ja teadustes. Ees-
ti keele arengus toimuski hüpe just XIX sajandi teise
poole jooksul. Eriline tähendus oli seejuures kahel häs-
ti teada ja tuntud muutusel: ühtse eesti kirja keele või-
dulepääsul lõuna- ja põhjapoolsete keele üle ja uue, fo-
neetilise rahvapärase kirjaväsi kasutuselevõtul. Mõ-
lemad muutused said teoks 1870. aastaiks, sedasama aast-
akümnet iseloomustas ka eestikeelse trükisõna äkiline
rohkenemine.

On iseloomulik, et emakeel muutus samal ajal väär-
tuseks, millel oli koos isamaa jm. sääraste mõistetega
eriline koht tärkava rahvusteadvuse komponendina. Ema-
keelt hakati ülistama ilukirjanduses, eriti muidugi
patriootilises lüürikas (L. Koidula), trükisõnas haka-
ti rõhutama emakeelse hariduse tähtsust jne. Samaaeg-
selt aga ei laienenud tegelikkuses kuigivõrd eesti kee-
le sotsiaalsed õigused. Teame, et eestikeelsete kesk-
koolide rajamine sai teoks (ja siiski vaid erakoolina)
alles pärast 1905. aasta revolutsiooni. Soomes lubati
juba 1863. aastal Aleksander II reskriptiga soome kee-
le kasutamine asjaajamises võrdsel alustel rootsi kee-
lega (viidi küll ellu alles 1883. a.). Eesti keel sai
sellised õigused alles 1917. aastal. Keel on aga nii-
võrd oluline rahvuskultuuri komponent, et tema õigused
sümboliseerivad rahvuse õigusi üldse; kõikjal, ka Ees-
tis, on keelte võrdsõiguslikkuse seetõttu olnud rahvus-
liku liikumise üheks põhitaotluseks.

Hoolimata eesti keele tõrjutud seisundist arenes
XIX sajandi teise poole jooksul siiski välja eesti kee-
lele tuginev kultuurilevisüsteem, olgugi n.ö. madala-
mates instantsides - puudu jäid veel eestikeelne kesk-
ja kõrgkool, kunstiasutused ja palju muudki. Oluline
oli aga see, et kujunes välja kogu rahvast haarav rah-
vakoolivõrk, mille kaudu sajandi lõpuks jõuti enam-väh-
em üldise kirjaoskuseni. Rahva laialdane kirjaoskus
oli üks eesti kultuurielu spetsiifiline joon möödunud
sajandi teisel poolel; see soodustas trükisõna levi-

mist, selle läbi aga ka nakatumist haritlaste sõnastatud rahvuslikust teadvusest. Trükisõna tootmise ja levitamise süsteemi (trükikojad, kirjastused, raamatukauplused, raamatukogud) väljakujunemine oligi omalt poolt üks Eesti tolleaegse kultuuripildi iseloomulikke nähtusi. Eriline koht selles trükikultuuris oli aga ajakirjandusel, mille pidev areng algas teatavasti 1857. aastast. 30 aastat hiljem ilmus juba 15 eestikeelset ajalehte või ajakirja. Kultuurivara ja uute väärtusorientatsioonide edasikandjaiks said ka arvukad seltid, millest eelnevalt juba juttu oli.

Uue kultuurisüsteemi arenemine toimus rahvahulka de entusiasmi kandel, mille tõukejõuks oli üldine opositsioon baltisaksa aadli vastu, nende majandusliku, poliitilise ja kultuurilise ülevõimu vastu. Inimeste demokraatlik energia ja eneseteostuspüüd, mis ränga surve tingimustes ei saanud veel leida poliitilist mänguvälja, suundus kultuuriorganisatsioonidesse ja kultuuritegevusse, mis oli omamoodi ettevalmistuseks ka poliitilisele elule. Sellelaegne eesti publitsistika propageeris "vaimuelu edendamist" tähtsa "isamaa tööna", mille mõte oli tegelikult: valmistada rahva kultuurilise emantsipatsiooni kaudu ette võrdsete õiguste saavutamist, vabanemist baltisaksa aadlist. Piirjooni võivad erinevad sotsiaalsed grupid mõtestada aga "vaimuvõitlust" loomulikult erinevalt: avaldusid nii talurahva kui veel feodaalühiskonna klassi ühtsed huvid mõisnikevastases võitluses, aga ka juba maakodanluse erihuvud. Tõsi, need löid selgemini välja alles sajandi lõpul. Kahe kultuuri piirjoon kulges valitseva saksa eliitkultuuri ja eesti rahvakultuuri vahel. Uue kultuurivahendussüsteemi kõrval hakkaski arenema ka originaalne looming professionaalkultuuri, eelkõige kunstide vallas. Rahvusliku kirjanduse uvertüüriks oli Fr. R. Kreutzwaldi loodud eepos "Kalevipoeg" 1860. aastate algul, samal aastakümnel hakkas tähelepanu köitma rahvuslikku teadvust kajastav romantiline luule; kunstiküpsem realistlik proosa sündis 1880. aastail. Ilmusid esimesed eestlastest professionaalsed kujutavkunstnikud, kes, tõsi küll, ei leidnud tööd ega leiba Eestis, vaid Peterburis. Sajandi lõpupoole hakkasid Peterburi konservatooriumist tulema eestlastest professionaalsed heliloojad ja interpreetid. Tõsisemast kunstielust, s.t. kunstikultuuri kui süsteemi väljakujunemisest võib siiski kõnelda alles XX sajandi esimestest aastakümnetest peale. Mõõdunud sajandi Eesti kunstielus jäi mõõduandvaks rahvalik isetegevus, koori- ja orkestriliikumine, samuti näitlemine, omandades seejuures tähelepandava ulatuse ja haarde ning sotsiaalse ja rahvusliku mõtestuse.

Tekkinud kultuurilevivahendite võrk vahendas eelkõige rahvusvahelist teabe- ja loomevara; ka sündiv kunstikultuur otsis inspiratsiooni saksa, soome ja vene eeskujudest. Sellele vaatamata oli Eestis tekkinud omapärane uus rahvuskultuur. Uued kultuurinähtused olid seotud intensiivse etnilise enesetunnetuse - rahvusli-

ku teadvuse kajastamise ja leviga.

Kodanlik rahvus kui uut laadi ühtekuuluvus teadvustus rahvustundes ja sellega seonduvas rahvuslikus enesemääratluses. Rahvusliku teadvuse mõiste on keerukas ja seda on meie kirjanduses mitmeti käsitletud. Oma etnilise kuuluvuse lihtsa teadmiseks võtmisega emotsionaalsel tasandil seonduvad ju otsekohe mingisugused arvamused ja otsused, enamasti küll jäädes argiteadvuse piiridesse. J. Bromlei peabki etnilise teadvuse, eriti rahvusliku teadvuse teiseks tähtsaks tunnuseks oma etnilise kuuluvuse "lihtsa" teadmiseks võtmise või "meie" tunde kõrval mingit arvamuste kompleksi oma rahva kohta ehk "etnose mudelit" /18/. Kapitalismiaja rahvuse puhul kaasnevad oma etnilise ühtekuuluvuse tunnetamise uue tasandi ja uue etnose mudeliga ka uued väärtusorientatsioonid. Eesti XIX sajandi teise poole kirjandust, samuti publitsistikat läbivad uued väärtusorientatsioonid, kajastades rahvuse mitmeid objektiivseid aspekte. Näeme tekkimas uut laadi "territoriumiteadvust" - Mihkel Veske määras oma tuntud laulus "Kas tunned maad..." kindlaks isamaa piirid. Rahva elupaik koos oma looduse, asustuslaadi ja inimestega muutus teadvustatud väärtuseks; väärtusteks said ka vana rahvaluule, kombestik ja vana esemekultuur, mis tegelikult elust oli juba taandumas; niisamuti hakati hindama ka oma rahva ajaloolist minevikku, seda ilustades ja romantiseerides (C.R. Jakobsoni isamaakõned, E. Bornhöhe "Tasuja", A. Saali looming jne.).

Rahvuse mudelis kajastuvad aga selgelt ka klassilised komponendid, määrav osa rahvusstruktuurist omistatakse alati just ühele teatud klassile, kellega seostatakse ka rahvuse huvid. 1860. - 80. aastail seonduv tärvav eesti rahvusteadvus eelkõige talurahva huvidega, s.o. sakslasest mõisniku vastu võitleva eesti talupoja huvidega. Oleks väärt ja lihtsustav käsitada rahvuslikku teadvust vaid kui "peremeeste iseteadvuse peegeldust", nagu seda meie kirjanduses on (ilmselt kodanliku kirjanduse mõjul) varasematel aegadel tehtud. Nagu Bromlei ja ka mitmed teised nõukogude autorid on märkinud, tuleb rahvusteadvust käsitada rahvuse objektiivse olemise peegeldusena inimeste vaimumaailmas, misjuures ta erinevatel ajalooepohhidel ning formatsioonides põimub erinevate klasside või kihtide huvidega.

*

Eestlaste XIX sajandi ajalugu jälgides näeme konkreetselt, kuidas majanduslikke ning sotsiaalseid protsesse saadavad tähelepanud kultuurimuutused ning kodanliku rahvuse kujunemine, mis omakorda väljendub rahvusliku liikumise arengus. Koos feodalismi kriisiga tõusis eestlaste etnilise identiteedi probleem ja algas senise eesti keele ja muu kultuurivara õpetlasliku,

estofiilse uurimise-harrastamise asemel püüe eesti talurahvast tema oma keeles valgustada ja harida (Kreutzwaldi ja Faehlmanni tegevus). Kapitalistlike suhete hoogsa arenguga XIX sajandi 60. aastaist algas aga juba rahvuslik liikumine, avaldudes terves hulgas praktilistes algatustes, seltside ja ajalehtede loomises, muusikalise isetegevuse kiires edasiminekus, seejuures laulupidudetraditsiooni tekkes, valgustava-populaarteadusliku kirjanduse arendamises ja levitamises jne. Samuti algas aadlivõimu vastu suunatud nõudmiste esitamine seltsides ja ajalehtedes jms. Oli selge, et toimumas on eesti kodanliku rahvuse kiire konsolideerimine.

On aga samuti loomulik, et suhe majanduslik-sotsiaalse arengu ja rahvuslik-kultuuriliste protsesside vahel ei olnud üksühene ega lineaarne. Konkreetsetele tingimustele vastavalt oli uue ühiskonnakorra eri elementide areng ebaühtlane. Põhjuseks oli väga vastuoluline olukord meie esivanemate maal: küllalt arenenud kapitalistlikele suhetele vastandusid samas väga tugevad pärisorjuse igandid, eriti poliitilises korras. Need aga omakorda avaldasid mõju tootmissuhetele ja olid suurnatud mõisniku klassivõimu säilitamisele iga hinna eest, kapitalismi arengu preisi tee (Lenini järgi) konserveerimisele.

Peaaegu XIX sajandi lõpuni oli eesti ühiskonnas klassivõitluse põhijooneks talurahva võitlus mõisnike vastu, millega põimus rahvuslik liikumine, sest tugevad pärisorjuse igandid tõkestasid ka kodanliku rahvuse väljakujunemist. Enne ühiskondliku liikumise proletarset perioodi ja marksismi ühendamist töölisliikumisega XX sajandi künnisel haaras eesti rahvuslik liikumine endasse suurelt osalt masside, eelkõige talurahva demokraatliku energia ja rahvuslik teadvus mängis seejuures demokraatliku võitluse ühe stimulandi rolli. Tegu oli - V.I. Lenini järgi - epohhiga, millele "on tüüpiline rahvuslike liikumiste ärkamine, neisse talurahva kui kõige arvukama ja kõige raskemini liikuma pandava elanikkonna kihi kaasatõmbamine seoses võitlusega vabaduse eest üldse ja rahvuse õiguste eest eriti" /19/. Mida kaugemale jõudis aga kodanliku rahvuse arenemine, mida teravamalt joonistusid välja erinevate klasside ja kihtide piirjooned, seda enam hargnes ja lõhenes rahvusliku liikumise juhtkond ning ideoloogia ja muutusid need ideelised komponendid, millega rahvuslik teadvus seondus. Uue sajandi algul tuli nii eesti proletariaadil, kodanlusel kui ka väikekodanlusel võtta seisukoht ka rahvusküsimuses ja seda juba uutest ajaloolistest tingimustest - imperialismi ja proletarsete revolutsioonide ajastu tingimustest.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М., 1973. - С. 27-31.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983. - С. 33 - 36.
3. J. Eckardt'i sõnad; tsiteeritud rmt.: Wittram R. Liberalismus der baltischen Literaten. - Riga, 1931. - Lk. 81.
4. Demograafiliste protsesside ja rahvuse tekke probleeme on käsitletud ka: Vahtrre S. Eine neue Gesellschaft - neue Erscheinungen in der Demographie: National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century // Studia Baltica Stockholmiensa. - Uppsala, 1985. - 2. - Lk. 227 - 293.
5. Krinal V., Karma O., Ligi H., Sauks F. Eesti NSV majandusajalugu. - Tln., 1979. - Lk. 109, 113.
6. Pullat R. Eesti linnad ja linlased. - Tln., 1972. - Lk. 37.
7. Eesti NSV majandusajalugu. - Lk. 111.
8. Samas. - Lk. 115.
9. Розенберг Т. О социальном расслоении крестьянства в Южной Эстонии в конце XIX века. - Таллин, 1980. - С. 64, 65.
10. Lenin V.I. Venemaa sotsiaaldemokraatia agraarprogramm // Teosed. - Tln., 1953. - 6. kd. - Lk. 97.
11. Vt. lähemalt: Jansen E. Eesti talurahva rahvusliku teadvuse kujunemisest XIX sajandil // Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil. - Tln., 1977. - Lk. 85 - 119.
12. Nendele on teatavasti pühendatud suured monograafiad: Tuglas Fr. Eesti Kirjameeste Selts. - Tln., 1957 (täastrükk); Kruus H. Eesti Aleksandrikool. - Tln., 1939.
13. Vt. nende kohta: Karu E. Muusikaseltside asutamisest 19. sajandi teisel poolel // Eesti talurahva majanduse ja olme arenguhooni 19. ja 20. sajandil. - Tln., 1979. - Lk. 50 - 66.
14. Laulukooride rohkusest saab pildi põhiliselt laulupidudest osavõtu järgi; orkestrid on täpsemalt uuritud. Vrd.: Kasemaa O. Orkestrimänguharrastuse ulatus ja levik Eestis 1818 - 1917 // ENSV TA Toimetised; Ühiskonnateadused. - Tln., 1983. - Nr. 1. - Lk. 44 jj.
15. Jansen E. Tsit. teos. - Lk. 92 jj.
16. Vaidlemise ja vaidlemise vahel on vahe // Sakala. - 1880, 29. november.
17. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - С. 109 - 110, 131 - 143.
18. Samas.
19. Lenin V.I. Rahvuste enesemääramise õigusest // Teosed. - Tln., 1953. - 20. kd. - Lk. 368 - 369.